

İHVÂN-I MÜSLİMÎN'İN KABİR ZİYARETLERİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ VE MUHALİFLERİNİN ELEŞTİRİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Kamile ÜNLÜSOY*

Öz

Dinî hayatın önemli bir parçası olan kabir ziyaretleri, Müslümanların ilk dönemlerden itibaren sürdürdü geldikleri dinî geleneklerden biridir. Fakat bu geleneğin icrasındaki tevessül, istiâne, istiğase, kabri tavaf gibi bir takım davranışlar ile bu davranışları yapan kimseler hakkında dinî açıdan nasıl bir tavır alınacağı meselesi yine çok erken dönemlerden itibaren itikâdî-siyâsî tartışmalara konu olmuştur. Müslüman toplumlar kendi zihniyet biçimine uygun bir biçimde bu konunun çözümüne yönelik yollar aramaya girişmişlerdir. Hanbelî-Vehhâbî-Selefî ulema, zahirî bir din anlayışıyla katı bir şekilde, zaman zaman da şiddet kullanmak sûretiyle bu gelenekle mücadeleyi kendilerine görev addetmişlerdir. Batınî (Şîî, sufî gruplar) bir din anlayışını savunanlar ise kabir ziyaretiyle ilgili uygulamaların dinî açıdan herhangi bir sorun teşkil etmediğini savunmuşlardır. Bunlara karşı söz konusu ritüellerin daha akılcı, ılımlı bir şekilde eğitimle düzeltilebileceğini savunanlarda olmuştur. İşte bu çalışmada çağdaş İslamî akımlardan İhvân-ı Müslimîn'in nasıl bir zihniyet biçimine sahip olduğu, bu konuda ortaya koyduğu görüşleri ve bu bağlamda maruz kaldığı "kubûrilik/kabirperestlik" ithamına karşı verdiği yanıtlar detaylarıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kabir Ziyaretleri, İhvân-ı Müslimîn, Vehhâbîlik, Selefilik, Kabirperestlik.

An Evaluation on The Opinions of al-Ikhwan al-Muslimun About Visiting Graves and The Criticisms of Their Opponents

Abstract

Visiting graves, which is an important part of religious life, is one of the religious traditions that Muslims have been continuing since the early ages. However, the rituals such as tawassul, istigasa (asking for help), tawaf (circumambulating) of the graves etc. in the practicing of this tradition and the issue of how to take a religious attitude about people who do these rituals, have been the subject of religious-political debates since very early times. Muslim societies have attempted to find ways to solve this issue in accordance with their mentality. The ulama on the Hanbali-Wahhabi and Salafi line have considered that combatting this tradition is a duty for them with an exoteric religious understanding, those the advocate an esoteric religious understanding have argued that such practices related to grave visiting does not pose any religious problems. On the contrary, there are those who advocates that the mentioned rituals can be corrected in a more rational, moderate manner. In this study, what kind of mentality of al-Ikhwan al-Muslimun, one of the contemporary Islamic movements, their opinions about this issue and their responses to the "quburi/grave idolater" accusation of their opponents, will be discussed in detail.

Key Words: Grave Visiting, al-Ikhwan al-Muslimun, Wahhabism, Salafism, Grave Idolatry.

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı.

Giriş

Kabir ziyareti, geçmişi neredeyse ilk kabirlerin yapıldığı dönemlere kadar geri giden, hemen hemen bütün beşerî ve ilâhî dinlerde görülebilen dinî bir fenomendir. Din-toplum ilişkisini ayakta tutan, dini hayatın bir parçası olarak kabul edilen bu ziyaretler, popüler dinî kültürü yansıtmaması bakımından önem arz etmektedir. Ziyaretin yapılaş biçimlerinde toplumların kültürel yapısına göre bir takım farklılıklar olsa da mekânsal bağlamda peygamber kabirleri, evliya, azîz gibi kendilerine kutsiyet atfedilen kimselerin mezarları/türbeleri ve yakın akraba kabirleri ilk dönemlerden itibaren çoğu toplumda sıklıkla ziyaret edilen mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Türk inancındaki atalar kültü, İslamiyet öncesi Afrika'daki türbelerin ya da kutsal mekânların ziyaretini ifade eden murabitizm geleneği¹ ile Hıristiyanlıkta henüz kiliselerin mevcut olmadığı ilk dönemlerde yer altı mezarları olan katakompların mabed olarak kullanılması gibi gelenekler ziyaret fenomeninin farklı kültürlerdeki yansımalarına örneklerdir.²

Kabir/türbe ziyaretleri İslamlaşma sürecinde de kendi kültürel değerlerine sahip çıkan Müslüman toplumların yaygın dinî gelenekleri arasında yer alır. Fakat bu geleneğin icrasında gözlemlenen kabirdeki mevtâlardan yardım istenmesi, kabrin etrafında dönülmesi, kabirlerde mumların yakılması türünden bir takım davranışlar, bazı itikâdî sorgulamaları da beraberinde getirmiştir. Özellikle itikâdî-siyasî mezheplerin ve sufi grupların kurumsallaşmasıyla birlikte her grup meseleyi kendi dinî zihniyet biçimine³ göre değerlendirmiş ve çözüm yolları aramaya çalışmıştır. Bu mesele etrafında genel hatlarıyla Müslümanlar arasında üç farklı yaklaşımın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. İlki, kabir ziyaretleriyle ilgili bu uygulamaları şirk, kabirperestlik olarak kabul ederek bunlarla katı bir biçimde mücadele etmenin el-emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker ilkesi gereğince farz olduğunu savunan zahirî din anlayışına sahip Hanbelî-Vehhabî-Selefi çizgideki Müslümanlar; ikincisi kabir ziyaretleri esnasındaki uygulamaları, itikâdî açıdan zararlı görmeyen batınî din anlayışına sahip Şîî, Sufi çevreler; üçüncüsü ise daha akılcı bir din anlayışıyla bu meselede orta yolu bulmaya çalışan yani, kabir ziyaretlerinin usulüne göre yapılması gerektiğini savunurken bu uygulamaları bilinçsizce yapan Müslümanları doğrudan müşrik, kabirperest olarak görmeyen kesimlerdir. İşte bu çalışmanın amacı çağdaş İslamî hareketlerden biri olan İhvân-ı Müslimîn hareketi bu ihtilafli meselede nasıl bir tavır sergilemiştir? Kendi düşünce sistemiyle meseleye ne gibi çözüm önerileri ortaya koymuştur? Bu noktada hangi tenkitlere maruz kalmıştır? İhvân-ı Müslimîn mensupları kendilerine yöneltilen tenkitlere nasıl karşılık vermişlerdir? soruları etrafında hareketin konuyla ilgili genel yaklaşımını tespit etmeye çalışmaktır. Çalışmada İhvân-ı Müslimîn'in kurucusu Hasan el-Bennâ'nın yanı sıra, Muhammed el-Gazzâlî, Seyyîd Sâbık, Zeyneb el-Gazzâlî, Mustafa Meşhûr, Yusuf el-Kardâvî hareketin önde gelen alimlerinin görüşleriyle tartışmaların seyri 2000'li yıllara kadar takip edilmeye çalışılacaktır.

1. Tarihî Arka Plan

Kabir ziyareti geleneği bağlamında Müslüman toplumların öncelikle dikkate aldığı husus, Hz. Peygamber'in bu konudaki hadisleri ve uygulamalarıdır. Klasik hadis kaynaklarında bu meseleyle ilgili, Hz. Peygamber'in geceleri mezarlığa gidip orada bulunanlara dua ettiği,⁴ İslam'ın ilk yıllarında muhtemelen tevhid inancının toplumda yerleşmesiyle alakalı bir sebeple kabir ziyaretini yasakladığı ve daha sonra serbest bırakıp âhireti hatırlattığı gerekçesiyle kabir ziyaretini tavsiye ettiği yönünde⁵ hadisler nakledilmektedir. Ayrıca kabirler üzerine mescid yapanlar hakkında Allah'ın azabının şiddetli

¹ Atasağun, Galip, "Ziyaret Fenomeni", *Necmettin Erbakan Ü. İlahiyat Fak.*, c.21, S. 21, s.36.

² Küçük, Adurrahman vd., *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, 327.

³ İslam dünyasında ortaya çıkan zihniyet çözümlenmeleri için bk. Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlenmeleri*, OTTO, Ankara 2012.

⁴ Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'us-Sahîh*, Dâru's-Selâm, Riyad t.y., *Cenâiz*, 103-104.

⁵ Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Dâru's-Selâm, Riyad t.y., *Cenâiz*, 81.

olacağı,⁶ O'nun kabirlerin tesviye edilmesini (düzleştirilmesini) istediği,⁷ kabirler üzerine oturmayı ona karşı namaz kılmayı,⁸ kabirler üzerine bina yapmayı,⁹ kurban kesmeyi¹⁰ ve kabirlerin bayram yerine dönüştürülmesini¹¹ nehyettiğine dair rivayetler mevcuttur. Allah'ın bu uyarılarına ve tavsiyelerine rağmen kabirleri ziyaret esnasında bu tür davranışlarda bulunan herhangi bir kimseyi Hz. Peygamber'in "müşrik" veya "kafir" olarak nitelediğine dair herhangi bir rivayete rastlanılmamıştır.

Aslında İslam öncesi Arap geleneğinde mezarlar üzerine bina, türbe yapma âdeti yoktur. Hz. Peygamber vefat ettiğinde bile naâşî Mescid-i Nebevî'de Hz. Aişe'nin odasına defnedilmiş ve mescidin bu kısmı daha sonra *Hücre-i Saadet* olarak adlandırılmıştır.¹² Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler döneminde ise böyle bir geleneğe rastlanılmamıştır. Fâtımîler döneminde ise (297/909-567/1171) kabir ve cenaze kültürü siyasî otoritelerin meşrûluk göstergesi olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Fâtımîler, cenazelerini gömmek için bugün "ölüm şehri" olarak bilinen Karafa mezarlığında kendi mezhepleri için özel bir cami ve cenazeleri için de çok amaçlı bir bina inşa ettirmişlerdir.¹³ Fâtımîleri ortadan kaldırarak bölgeye hakim olan Selahaddin Eyyûbî ise Şafî'nin türbesinin etrafına bir medrese ve onun mezarı için bir ahşap sanduka yaptırmıştır. Sultan el-Meliku'l-Kâmil Muhammed'in (ö.635/1238) İmam Şafî'nin mezarına bir kubbe ve mezarın yukarısına da bir hanedan türbesi inşa ettirmesiyle İmam Şafî'nin türbesi artık Fâtımîlerin devrilişi sonrasında Mısır'da Sünnî hakimiyetin bir göstergesi olmuştur.¹⁴

Abbasilerin son dönemlerindeki halife Müntasır-Billâh'ın (ö. 640/1242) ölümü üzerine annesinin onun için Samerra'da yaptırdığı *Kubbetü's-Süleybiyye* isimli türbe de, türbe geleneğinin Müslümanlar arasında yaygınlık kazandığının bir göstergesidir.¹⁵ Bundan sonra da halkının çoğunluğunu Sünnîlerin oluşturduğu Memlûklü, Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde türbe yaptırma geleneği devam ettirilmiştir.

Kabir/türbe ziyaretleri Hz. Peygamber'in uygulamaları göz önüne alınarak yapıldığı takdirde sünnet olarak görülmesine rağmen tarihsel süreçte özellikle Şîî grupların imamlarını tâzimde aşırı gitmeleri ve sufi grupların evliyânın ve şeyhlerinin türbelerini ziyaretleri esnasındaki tavırları beraberinde tevhid inancıyla ilişkili bir takım soru işaretlerini zihinlere getirmiştir. Abbasiler döneminde Berbehârî'nin (ö. 329/940-41) liderliğindeki Hanbelîler, Şîîlerin kutsal kabul ettiği Berâsâ mescidinin şirk yuvası olduğunu ilan etmişler ve halife Muktedir Billâh'a (ö. 320/932) bu mescidi yıktırtmışlardır.¹⁶ Mescid daha sonra Şîîlere karşı daha ılımlı bir siyaset takip eden halife Râzî Billâh (ö. 329/940) döneminde yeniden inşa edilse bile Hanbelîlerin mescitlere ve Şîîlere karşı saldırıları son bulmamıştır.¹⁷ Râzî Billâh Hanbelîlere sert bir üslupla karşı çıkarak, Hanbelîlerin ümmetin önde gelen

⁶ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fi, *Sahihu'l-Buhârî*, Kitabu's-Salât, Dâru's-Selâm, Riyâd t.y., 48.

⁷ Müslim, *Cenâiz*, 92, 93.

⁸ Müslim, *Cenâiz*, 97.

⁹ Ebû Dâvud, *Cenâiz*, 76; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, *Câmi'u't-Tirmizî*, Dâru's-Selâm, Riyâd t.y., *Cenâiz*, 58.

¹⁰ Ebû Dâvud, *Cenâiz*, 74

¹¹ Ebû Dâvud, *Menâsik*, 98.

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Bozkurt, Nebi-Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, İstanbul 2004, c. XXIX, 285.

¹³ Beranek, Ondrej, Tupek, Pavel, "From Visiting Graves to Their Destruction, The Question of Ziyara through the Eyes of Salafis", *CrownPapers*, Crown Center for Middle East Studies, Brandeis University, United States 2009, 10.

¹⁴ Beranek, Tupek, "From Visiting Graves to Their Destruction", 10; Behrens, Doris-Abouseif, "Kubbetü'l-İmâm eş-Şâfiî", *DİA*, Ankara 2002, c.26, 304.

¹⁵ Ayrıntılı bilgileri için bk. Orman, İsmail, "Türbe", *DİA*, İstanbul 2012, c.42, 464.

¹⁶ el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb, *TârîhuMedîneti's-selam, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî*, Beyrut 2001, I, 429; İğde, Muhyettin, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, Basılmamış Doktora Tezi, Ata.Ü.Sos.Bil. Ens., Erzurum 2014, 116.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-Târîh*, tsh. Yusuf ed-Dekkâk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, VII, 114; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep*, 116.

imamlarının kabirlerine yapılan ziyaretleri kınamaları gerektiğini, ziyaretçilere bid'atçı diyerek saldırmalarının çok yanlış bir davranış olduğunu ifade etmiş ve bu hususta kabir ziyaretinin de bulunanları kınamalarına rağmen Hanbelîlerin de Hz. Peygamber'le nesep bakımından hiçbir yakınlığı olmayan bir kimsenin -muhtemelen Ahmed b. Hanbel'in- kabirini ziyarete davet ettiklerini ve ona keramet atfettiklerini belirterek davranışlarındaki tutarsızlığı ortaya koymuştur.¹⁸ Bu hadiselerden anlaşılıyor ki, din anlayışlarında muhafazakar, katı, zahiri tavırlarıyla şöhret bulmuş olan Hanbelîler, irfânî din anlayışına sahip Şii toplumunda yaygın olan kabir ziyareti uygulamalarına aynı sert tavırla tepki göstermişlerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla onların bu tavrı, İslam dünyasında kabir ziyareti etrafında zahiri ve bâtinî zihniyet biçimlerinden kaynaklanan çekişmelerin, kutuplaşmaların tarih sahnesindeki ilk örneklerindedir.

Hanbelî geleneğin kabir ziyaretleriyle ilgili bu sert kabullerinin IX./XIV. y.y.'da Hanbelî fakih, İbn Teymiyye tarafından (ö. 728/1328) teolojik alanda devam ettirildiği anlaşılmaktadır. İbn Teymiyye, ortaya koyduğu tevhid nazariyesi çerçevesinde dinin Allah'tan başka kimseye kulluk edilmemesi, Allah'a kulluğun meşru bir şekilde yapılması ve bid'atlar ile ibadet edilmemesi¹⁹ şeklinde ifade edilebilecek iki aslının olduğunu savunmuş; kabir ziyaretlerini de bu bağlamda değerlendirmiştir. Konu üzerinde müstakil olarak *Ziyâretü'l-Kubûr ve İstincâdü'l-Makbûr* adlı bir eser kaleme alan İbn Teymiyye, genel manada kabir ziyaretine karşı olmadığını, aksine ölüye selam vermenin, cenaze namazının akabinde ona dua etmenin -Hz. Peygamber'in sünnetini örnek göstererek- meşru olduğunu savunmaktadır.²⁰ Ancak, Müslümanların peygamberlerin, salih kimselerin veya bu vasıflara sahip olmayan kimselerin kabirlerine giderek onlardan bir şeyler istemelerinin, kendilerindeki veya hayvanlarındaki bir hastalığı gidermesini dilemelerinin, borçlarının ödenmesine yardım etmesini, düşmanlarından kendileri için intikam almasını, kendilerine, ailelerine ve hayvanlarına afiyet vermesini talep etmelerinin yani yalnızca Allahu Teâlâ'nın kâdir olduğu şeyleri istemelerinin şirk olduğunu savunmuş ve bunları yapanların tevbe etmeleri gerektiğini ifade etmiş, şayet tevbe etmezler ise öldürülmeleri gerektiğini savunmuştur.²¹ Yine bu maksatla kabirlerin yanında kurban kesmenin, sadaka dağıtmanın, kabirler üzerine bina yapmanın caiz olmadığını,²² Hz. Peygamber'in kabirleri mescit edinmeyi yasakladığını belirtmiş ve bu görüşlerini hadislerle temellendirmiştir.²³ Bunların yanında Peygamberlerin ve salih kimselerin kabirlerini ziyaret etmek için yola çıkmanın bid'at olduğunu, bunların ibadet maksadıyla yapılmasının ise haram bir iş olduğunu belirten İbn Teymiyye'nin bu iddiaları Memlûklü sultanlarını rahatsız etmiş ve bu görüşleri hapsedilerek cezalandırılmasına neden olmuştur.²⁴

İbn Teymiyye'nin bu fikirlerinin arkasında onun Hanbelî geleneğe mensup olmasının yanı sıra içinde bulunduğu dönemin sosyo-kültürel şartların etkisi dikkate alınmalıdır. Öyle ki; hayatının önemli bir kısmını Şam ve Kahire'de geçiren İbn Teymiyye, Abbasî iktidarının boşluğunu yerel hanedanlıkların doldurduğu, sufilerin altın çağını yaşadığı ve siyasi otoriteler üzerinde etkili olduğu bir dönemde yaşamıştır. Böyle bir ortamda Şiilerin imamlarının türbelerini ziyarete aşırı tazimde bulunmalarından, bunu hac ibadeti gibi algılamalarından rahatsız olan İbn Teymiyye onların bu davranışlarının tevhid inancına zarar vereceği endişesini taşımaktaydı.²⁵ Yine o dönemde yaşadığı coğrafyada Haçlı seferleriyle Avrupa'dan gelen çok sayıda Hıristiyan ve Yahudi hacı vardı ve kabir ziyaretleri konusunda Müslümanlarla neredeyse aynı ritüelleri yapıyorlar, hatta aynı yerleri kutsal kabul ediyorlardı ve Müslüman toplumun Yahudi ve Hıristiyan inancından etkilenme ihtimali de söz

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, a.y.; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep*, 120.

¹⁹ İbnTeymiyye, *Allah ile Kul Arasında Vasıta ve Kulluk*, trc. Kazdal Yay, İstanbul 1969, 102.

²⁰ İbnTeymiyye, *Ziyâretü'l-Kubûr ve İstincâdü'l-Makbûr*, Dâru's-Sahâbeli't-Türâs, Tanta 1992, 17.

²¹ İbnTeymiyye, *Ziyâretü'l-Kubûr ve İstincâdü'l-Makbûr*, 19.

²² İbnTeymiyye, *Ziyâretü'l-Kubûr ve İstincâdü'l-Makbûr*, 23.

²³ İbnTeymiyye, *Ziyâretü'l-Kubûr ve İstincâdü'l-Makbûr*, 23.

²⁴ Alvarlı, M. Sait, "İbnTeymiyye, Takıyyüddin", *DİA*, İstanbul 1999, 404.

²⁵ Beranek, Tupek, "From Visiting Gravesto Their Destruction", 9-10.

konusuydu.²⁶ İşte bu sebeplerle ve İslam'ı savunma gayesiyle İbn Teymiyye, bu tür uygulamaları sert bir şekilde tenkit etmiş, kendisine verilen cezalar bile onu bu tavrından vazgeçirememiştir.

İbn Teymiyye'nin burada dile getirdiği hususlar İslamî literatürdeki tevessül yani Allah ile kul arasına aracı koyma meselesiyle de ilgilidir. Tevessüle dair Müslüman gelenekte farklı görüşler ortaya konulmasına rağmen ilk dönemlerden itibaren salih amellerle Allah'a yaklaşma konusunda görüş birliği olduğu bilinmektedir.²⁷ Şahıslarla tevessül de Hz. Peygamber'in sağlığında ondan dua istenmesi, Hz. Ömer'in Hz. Abbas ile yağmur duasına çıkması için dua istemesi örnekleri bağlamında kabul görmüş ancak, özellikle ölmüş kimselerin ruhlarıyla tevessül edilmesi meselesi ulema arasında tartışmalara neden olmuştur.²⁸ İbn Teymiyye bu konuda sâlih amelle vesile edinmenin meşru olduğunu, Sahabenin Hz. Peygamber'in sağlığında ondan dua istediğini ancak Hz. Peygamber vefat ettikten sonra kabrine gidip onu vesile edinmediklerini belirtmiştir.²⁹ Ona göre insanların Allah'ın dışında bir şeyle sıkıntısını gidermeye çalışması yani Allah'la arasına aracı koyması icmâen küfürdür.³⁰

İbn Teymiyye'nin bu görüşlerinin, talebeleri, takipçileri ve Vehhabî-Selefi ulema üzerinde ciddi tesirleri olmuştur. Söz gelimi İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350) *İğâsetü'l-Lehfân fî Mesâidi's-Şeytan*, adlı eserinde kabir ziyaretleri üzerine bir bab açmış ve burada İbn Teymiyye'yi takip ederek, onun görüşlerini daha fazla naklî delille ispatlamaya çalışmıştır. Kabirlerin yanında namaz kılmanın kabirleri mâbed edinmenin ve bunlar üzerine bina yapma gibi davranışların şirke götüren şeytanın en büyük tuzaklarından olduğunu belirten³¹ İbn Kayyim'e göre Müslümanların tapınak haline getirdikleri kabirler üzerindeki mescidler, kubbeler, makber ve meşhedler yıkılmalıdır. Bu hususta Maide 5/90. ayeti delil göstererek, burada geçen "ensâb"ın taş, ağaç, put, kabir, direk gibi şeyleri de ihtiva ettiğini belirtmiş,³² Hz. Peygamber'in bu maksatla Mescid-i Dirâr'ı yıktırmasını, sırf kendisi namaz kıldığı için Ashâbın da altında namaz kılmaya başladıkları Biat-ı Ridvân ağacını kestirmesini, Hz. Ömer'in Beni İsrail tarafından peygamber kabul edilen Danyal'ın kabrini on üç kabirden birine defnettirip gizlemesini örnek göstererek bunlarla kendi görüşünü temellendirmeye çalışmıştır.³³ İbn Kayyim, insanları kabirlere tapmaya götüren nedenler üzerinde durmuştur. Ona göre tevhidin hakikatının ve şirke götüren yolların tam olarak bilinmemesi, Hz. Peygamber'e nispet edilen "İşlerde ne yapacağınızı şaşırırsanız kabir ehlinde yardım isteyiniz." gibi uydurma rivayetler ile "filan kişi filan kabirden bir sıkıntısı dolayısıyla yardım istemiş ve o sıkıntıdan kurtulmuş" gibi uydurma menkıbeler insanları kabirlere tapmaya götüren şeylerdir.³⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye'nin hocası İbn Teymiyye gibi bu tür iddialarda bulunmasına rağmen, onun herhangi bir türbe ya da kabir yıktırma girişiminin olmadığı bilinmektedir.

Kabir ziyaretleri, çoğu geleneksel Müslüman toplumlarda olduğu gibi sufi geleneklerden beslenen Osmanlı dinî hayatında da önemli bir yere sahiptir. Ancak Hz. Peygamber'in sünnetine uygun düşmeyen geleneksel kabir ritüelleri, Hanbelî-İbn Teymiyye geleneğinde olduğu gibi bazı zahirî din anlayışına sahip Hanefî alimler tarafından da reddedilmiştir. X./XVI. yy. ulemasından Birgivî Mehmed Efendi bu konudaki görüşleriyle öne çıkan isimlerdendir. *Cilalu'l-Kalb* adlı eserinde kabirler üzerine bina inşa etmenin Hz. Peygamber'in emrine aykırı olduğunu söyleyen Birgivî

²⁶ Beranek, Tupek, "From Visiting Graves to Their Destruction", 9.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Bardakçı, M. Necmettin, "Tasavvufî Bir Terim Olarak Tevessül ve Vesîle", *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 1999, 33-48.

²⁸ Bardakçı, "Tasavvufî Bir Terim Olarak Tevessül", 45.

²⁹ Bardakçı, "Tasavvufî Bir Terim Olarak Tevessül", a.y.

³⁰ Bardakçı, "Tasavvufî Bir Terim Olarak Tevessül", a.y.

³¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin, *İğâsetü'l-Lehfân fî Mesâidi's-Şeytan*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1975, I, 182 vd.

³² İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-Lehfân fî Mesâidi's-Şeytan*, I, 207, 209.

³³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-Lehfân fî Mesâidi's-Şeytan*, I, 209, 210.

³⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-Lehfân fî Mesâidi's-Şeytan*, I, 214 vd.

Mehmed Efendi,³⁵ *Tarikat-ı Muhammediyye*'sinde ise, kabirleri meşced edinmeyi bedeninin afetleri arasında saymıştır.³⁶ Birgivi Mehmed Efendi'ye *Risale fi Ziyarati'l-Kubûr* adlı bir eser nispet edilse de bu eserin ona ait olmadığı tespit edilmiştir.³⁷

Kabir ziyareti meselesi özellikle zahirî din anlayışına mensup Kadızadeliler ile batınî din anlayışına sahip olan Halvetî tarikatı mensubu Sivasîler arasındaki temel ihtilaf konularından biri olmuştur. Sivasîlerden Bayrampaşa imamı *İdrâkî'l-Hakika* adlı eserinde, Kadızadelilerin Birgivi'den naklettikleri kabir ziyareti, Kur'an-ı Kerim'i teğannî ile okuma gibi konularda kullandıkları bazı hadislerin mevzû olduğunu detaylı bir şekilde anlatması nedeniyle Kadızadeliler kendisine çok kızmıştır. Buna tepki olarak devletten bu tür eserlerin yasaklanmasını talep eden Kadızadeliler, sarayın desteğini alarak, kibâr-ı eslâfın kitaplarına dil uzatılmaması gerektiğine dair fetva çıkartmışlardır.³⁸ Hatta XI./XVII. asırda, IV. Mehmed ve Şehzade Mustafa zamanlarında sarayda ciddi bir nüfuz sahibi olan Vâni Mehmed Efendi'nin 1078/1667 yılında padişahın emriyle kabir ziyaretlerini yasaklattığı nakledilmektedir.³⁹

Bu dönemde Birgivi'nin tesirinde kalan Ahmed Rûmî Akhisârî (ö. 1041/1632) *el-Mecâlisü'l-Erbi'a mine'l-Ebrâr* adlı bir eser kaleme almış, Beğavi'nin (ö. 516/1122) *Mesâbihü's-Sünne*'sindeki yüz hadisi şerh ettiği bu eserin on yedinci ve elli yedinci fasıllarını kabir ziyaretlerine ayırmış ve bu fasılları büyük ölçüde İbn Kayyim el-Cevziyye'den aktardığı bilgilerle oluşturmuştur.⁴⁰

Eserinde ulemâ-meşâyih arasındaki ihtilaflara değinen Katip Çelebi (v. 1067-1657) ise kendi dönemindeki mezar, türbe geleneklerine dair, “Şu var ki; mezarlara kandiller konur. Kadınlar ve çocuklar ve kıt akıl sahibi erkekler, mezara yüzünü gözünü sürer, kandil yağı ile yağlanır. Bütün bunlar âdet olmuştur, kimse bundan vazgeçmez. Türbedârlar, mezar bekçileri ve mumcular da bu yolla geçinirler. Bu konuda onlarla münakaşa ve mücadele yapmak aptallıktır; zira faydası olmaz, bildiklerinden geri kalmazlar.”⁴¹ sözleriyle bu geleneğin toplumsal hayattaki tezahürlerini göstermektedir. Kâtip Çelebi'nin kabir ziyareti hususunda yaptığı şu tavsiyeler de kayda değerdir:

“Lakin orta halli olanlara lazım olan budur ki, kabirleri ziyarete vardıklarında, şanı yüce olan Allah rızası için Fatıha suresini okuyup sevabını mezarda yatanın ruhuna bağışlamakla iktifa edip başka bir fikirde olmaya. Ne kabri öpe ne de ona yapışa.

Son Peygamberin (s.a.v.) Ravza-ı Mutahharra'sını ziyaret etmek nasip olursa, menâsik kitaplarında yazılı olan âdâb üzere, mübarek kabrin karşısında el kavuşturup dura; mükemmel bir şekilde gönülden teveccüh ve dua ede; (Ravza-ı Mutahhara'daki) parmaklıklara yapışarak veya onu

³⁵ Birgili, *Cilâu'l-Kulûb*, vr. 44b'den naklen, Martı, Huriye, *Birgivi Mehmed Efendi*, TDV Yay., Ankara 2008, 151.

³⁶ İmam Birgivi, *Tarikat-ı Muhammediyye ve Siret-i Ahmediyye*, trc. M. Fatih Güneş, Kalem Yay., İstanbul 2006, 768.

³⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye'den uzun alıntılar yapıldığı bu esere refere edilerek, Birgili Mehmed Efendi'nin İbn Teymiyye'den ve talebelerinden etkilenen Selefi bir ulema olduğu söylene de yapılan araştırmalarda onun Hanefî geleneğine bağlı koyu bir zühd anlayışına sahip bir alim olduğu tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıkaya, Mehmet Saffet, “Hanefî Zühd Geleneğinin Temsilcisi Olarak İmam Birgivi”, *Balikesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*, Edit. Mehmet Bayyigit vd., Balikesir 2019, c.I, 341.

³⁸ Bilkan, Ali Fuat, *Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsiler*, İletişim Yay., İstanbul 2019, 159-160

³⁹ Çavuşoğlu, Semiramis, “Kadızâdeliler”, *DİA*, İstanbul 2001, c.XXIV, 102.

⁴⁰ Ahmet Rumi el-Hanefî, *el-Mecâlisü'l-Erbi'a min Mecâlisi'l-Ebrâr*, thk. Muhammed el-Humeyyis, Dâru'l-Âsime, y.y., t.y., 20.

⁴¹ Kâtip Çelebi, *Mizânu'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ehakk*, trc. Orhan Şaik Gökyay, Süleyman Uludağ, Kabalcı Yay., İstanbul 2008, 196. Katip Çelebi, devamında bu şekilde davrananları “Kabirlerden başka, yollardaki bazı ulu ağaçlara iplikler ve (çaputlar) bağlayıp, bir takım taşlara itibar edenler hayvan cinsindedir. Cismani ve maddi ilaçtan başkasıyla tedavi yoktur, bu da tıbbın konusudur. Otçu ve kökçü olanlar bitkilerdeki hassaların ne olduğunu bilirler. İslam'da Hacerü'l-Esved'den başka bir taş ve ağaca tazim ve hürmet diye bir şey yoktur. Onda da nice hikmetler vardır.” sözleriyle sert bir üslupla kınamaktadır. Kâtip Çelebi, *Mizânu'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ehakk*, 196.

öperek edepsizlik eylemeye. Pak şeriatın adabı budur. Başka türlü hareket etme saygısızlığa delalet eder, evlâ olan budur ki, bu çeşit mahzurların semtine uğramaya, hiçbir kimse o çeşitten asılsız işlerle “ruhlara yaklaşırım” sanmaya.

İşte bu yol (izah biçimi) ile bir tarafın ifratı öbür tarafın tefriti mutedil hale gelip ne mutlak olarak halk kabir ziyaretinden menedilir ne de kabirden istimdad ve istianeye mutlak olarak cevaz verilmek suretiyle avam başıboş bırakılır.”⁴²

XVIII. yüzyılın önemli mezhebî farklılaşmalarından biri olan Vehhabîlikte ise mezhebin kurucusu Muhammed b. Abdilvehhab’ın (ö. 1206/1792) konuyla ilgili görüşlerini, takip ettiği Hanbelî-İbn Teymiyye ekolün zâhirî din anlayışı bağlamında olgunlaştırdığı malûmdur. İbn Teymiyye gibi Basra’dayken Şîilerin imamlarının türbelerine aşırı tazimde bulduklarına şahit olan Muhammed b. Abdilvehhab bu tazimleri tevhid inancına zarar veren fiiller olarak telakki etmiş, kaleme aldığı eserlerinde daha çok tevhid ve şirk konularını ele almıştır. İbn Teymiyye gibi tevhidi üçlü bir tasnife tabi tutan Muhammed b. Abdilvehhab, tevhid-i uluhiyyet bağlamında islam, iman, ihsan, dua, havf, recâ, tevekkül, rağbet, huşû, inâbe ve istiâne, istiâze ve istiğâse, nezr (kurban kesme)’in Allah’ın emrettiği ibadet çeşitlerinden olduğunu ve bunların Allah’tan başkasına yapılamayacağını belirtmiş; görüşlerini çok sayıda ayetle temellendirmeye çalışmıştır.⁴³ Bunların yanı sıra, ilk dönem Hanbelîler gibi şirk yuvası olarak gördüğü Müslümanların kutsallık attığı türbelerin, yüksek mezarların, ağaçların ortadan kaldırılması gerektiğini savunan Muhammed b. Abdilvehhab, Hz. Ömer’in kardeşi Zeyd b. Hattâb’ın kardeşinin türbesini bizzat kendi elleriyle yıkmıştır.⁴⁴ Muhammed b. Abdilvehhab’ın takipçileri de aynı gerekçelerle XIX. yy.’in başlarında 1802’de Kerbela’ya baskın düzenleyerek iki binden fazla Şîinin ölümüne neden olmuşlardır. Bu hadise esnasında Hz. Hüseyin’in türbesindeki altın ve gümüş süslemeler Vehhabîler tarafından Dir’iyye’ye kaçırılmıştır.⁴⁵ Yine Vehhabîliğin askerî yapılanması İhvân teşkilatı 1924’te Mekke ve Medine’yi ele geçirdiklerinde Ma’le kabristanını, Hz. Peygamber ve Hz. Fatıma’nın doğdukları evleri ile Hz. Peygamber’in namazgâhını, Mescid-i Nebvî binasını ve Hz. Hamza’nın türbesini tahrip etmişlerdir.⁴⁶ 1927’de düzenlenen Ertâviyye toplantısında da Ahsa ve Katif’te yaşayan Şîilerin ziyaret ettikleri türbe ve yaturlar ile Hz. Hamza Mescidi’nin yıkılması kararı alınmıştır.⁴⁷ Neticede kutsal mekanlara yaptıkları bu tahribatlarla Vehhabîler, tarih sayfalarına “mezar yıkıcılar” olarak kaydedilmişlerdir.

2. Günümüz Vehhâbî-Selefi Ulemânın Kabir Ziyaretleriyle İlgili Kabulleri

Geleneksel İslam algısının karşısında olan günümüz Vehhabî, Selefi ulemâ da katı zahirî bir din anlayışlarıyla cahil halkın yaptığı yukarıda zikrettiğimiz ritüelleri tevhid inancını bozan davranışlar olarak görmüşlerdir. Örneğin, bu konu üzerinde müstakil bir eser kaleme alan Muhammed Nâsırüddin Elbânî’nin (v. 1999) *Tahzîru’s-Sâcidmin İttihâzi’l-Kubûr Mesâcid* adlı eserinde aktardıklarına göre, kabirleri mescit edinmenin göstergeleri, kabirlerin üzerinde namaz kılma, onlara doğru secde edip, dua etme ve kabirlerin üzerine mescit yapıp oralara namaz kılmaya gitmedir.⁴⁸ Günümüzde kabirlerin üzerlerine mescitler yapılarak, oradaki çürük kemiklere adaklar adanarak tevhid inancı bozulmuştur.⁴⁹ Başta Şîiliği benimseyen ülkeler olmak üzere birçok Müslüman ülkede kabirlere secde etme, etrafını tavaf etme, onlara karşı namaz kılma, secde etme, Allahu Teâlâ’ya değil

⁴² Kâtip Çelebi, *Mîzânü’l-Hak fî İhtiyârî’l-Ehakk*, 195-196.

⁴³ Muhammed b. Abdilvehhab, *SelâseUsûl*, (Müellefâtü’ş-Şeyh’il-İmâm Muhammed b. Abdilvehhâb içerisinde), tsh. Abdülazîz b. Zeyd er-Rûmî vd., Mektebetü’s-Suûdiyye, y.y., t.y., 187-188.

⁴⁴ Büyükkara, Mehmet Ali, *İhvan’dan Cüheyman’a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, Rağbet Yay., İstanbul 2004, 22.

⁴⁵ Büyükkara, *İhvan’dan Cüheyman’a*, 32.

⁴⁶ Büyükkara, *İhvan’dan Cüheyman’a*, 95-97.

⁴⁷ Büyükkara, *İhvan’dan Cüheyman’a*, 111.

⁴⁸ el-Elbânî, Muhammed Nâsırüddîn, *Tahzîru’s-Sâcid min İttihâzi’l-Kubûr Mesâcid*, el-Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut 1983; 21.

⁴⁹ el-Elbânî, *Tahzîru’s-Sâcid min İttihâzi’l-Kubûr Mesâcid*, 116.

de onlara dua etme gibi şirk ve putperestliğin tezahürleri vardır.⁵⁰ Bunlar ise kıyamet alametlerindedir. “Ümmetinden kabileler müşriklere katılmadıkça ve ümmetinden kabileler putlara tapmadıkça kıyamet kopmayacaktır.”⁵¹ rivayetini bu hususa işaret saymaktadırlar.⁵² Yine cenazeye doğru namaz kılınırken, cenazenin ilâh derecesine yüceltilmesi durumu söz konusudur ki, bu tür bir uygulama Şam, Anadolu ve diğer ülkelere yayılmıştır.⁵³ Elbânî’nin bu görüşleri, onun zahiri, tekfirci yaklaşımıyla geniş bir Müslüman kitleyi hedef aldığını göstermesi bakımından kayda değerdir.

İbn Baz’ın kaleme aldığı *İkâmetü’l-Berâhin ‘alâ Hükmi men İstiğâse biğayri’llahi* isimli Türkçeye de çevirisinin yapıldığı risalesi ise Kuveyt’te Müctema’ gazetesinde yayımlanan “Hz. Peygamber’in Doğumunu Anma” başlıklı bir gazete yazısına⁵⁴ reddiye mahiyetindedir. Bu yazıdaki,

“Ya Resulullah! Âlemin imdadına yetiş
Savaşa tutuşmuş ve onun alevinden yanıyor”⁵⁵

dizeleriyle devam eden ifadeleri büyük bir cehalet ve şirk olarak telakki ederek, bu dizeleri yazan kadın yazarı tevbeye çağırmıştır.⁵⁶ Mü’min 40/ 141., Lokman 31/30.; Bakara 2/186. ve benzeri ayetlerle Allah’tan başka kimseden yardım istenmemesi gerektiğini vurgulayan İbn Baz, meseleyi tevhidî düşünce ekseninde şöyle değerlendirmektedir;

“İslam dini iki büyük temel üzerine kurulmuştur. Birincisi Allah’tan başkasına kulluk etmemek, ikincisi de sadece Peygamberi ve Elçisi Muhammed (Sallallahu aleyhi ve Sellem)’in şeriatına göre kulluk etmek. Allah’tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın Elçisi olduğuna şehâdet etmenin anlamı budur. Kim, peygamber olsun olmasın, ölümlere veya putlara, ağaçlara, taşlara ve benzeri varlıklara duâ eder veya onlardan yardım diler yahut kurban ve adaklarla onlara yaklaşmaya çalışır veya onlar için namaz kılıp secde ederse, Allah dışında onları da ilâh edinmiş ve onları Allah’a denk kılmış olur. Bu ise, zikredilen temel esasla çelişir ve “Lâ ilâhe illallah”ın anlamına aykırı düşer.”⁵⁷

Günümüzdeki Selefi ulema arasında önemli bir yere sahip olan Salih Fevzân’ın konuyla ilgili görüşleri de Selefi düşünce yapısının anlaşılması noktasında katkı sağlayıcı niteliktedir. Fevzân’a göre, Hz. Peygamber’in âhireti hatırlamak gâyesiyle ölüye dua etmek, mevtâ için Allah’tan istiğfarda bulunmak amacıyla meşrû‘ kıldığı kabir ziyaretleri geleneğinde, müşrikler ziyaretin amacını değiştirmişlerdir. Ziyaretin amacı artık ölüye ihtiyaçlarının giderilmesi için yalvarmak, onunla Allah arasında tevessülde bulunmak ve onu Allah’a ortak koşmak olmuştur. Bu yüzden türbe ve kabirlere adak adayıp kurban kesmek, büyük bir şirkdir ve kabirlerin üzerine kubbe, türbe, bina yapılması, Hz. Peygamber’in sünnetine aykırıdır. Zira bu kabirlerin üzerine yapılan türbeler, cahil halk tarafından Allah’ın dışında ibadet edilen putlar haline getirilmiştir.⁵⁸ Bu noktada Hz. Peygamber’in “Allah’ım! Kabrimi ibadet edilen bir put haline getirme. Peygamberlerin kabirlerini mescitler haline getiren kavme Allah’ın gazabı çok çetin olmuştur.” hadisini hatırlatan Fevzan,⁵⁹ Hz. Peygamber’in ileride Müslüman ülkelerde bu tür olayların vuku bulacağını, cahil halkın kendi kabrinin başında da yanlış şeyler yapacaklarını önceden bildiğini iddia etmiştir. Hatta bu iddiasını biraz daha ileri götürerek Allahu Teâlâ’nın Hz. Peygamber’in duasıyla onu böyle bir duruma düşmekten koruduğunu, zira

⁵⁰ el-Elbânî, *Tahzîru’s-Sâcid min İttihâzi’l-Kubûr Mesâcid*, 117.

⁵¹ Tirmizî, *Fiten*, 43.

⁵² el-Elbânî, *Tahzîru’s-Sâcid min İttihâzi’l-Kubûr Mesâcid*, 119.

⁵³ el-Elbânî, *Tahzîru’s-Sâcid min İttihâzi’l-Kubûr Mesâcid*, 25.

⁵⁴ İbn Baz, Abdü’l’aziz b. Abdillah, *Allah’tan Başkasından Yardım Dilemenin ve Kâhin ve Münecimlere İnanmanın Hükümüne Dâir Deliller (İkâmetü’l-Berâhin ‘alâ Hükmi men İstiğâsebiğayri’llah), Vizâratü’ş-Şu’ûni’l-İslâmiyye’l-Evkâfye’d-Da’ve’l-İrşâd, el-Memleketü’l-Arabiyyetü’s-Suudiyye 1419.*

⁵⁵ İbn Baz, *Allah’tan Başkasından Yardım Dileme*, 5.

⁵⁶ İbn Baz, *Allah’tan Başkasından Yardım Dileme*, 14.

⁵⁷ İbn Baz, *Allah’tan Başkasından Yardım Dileme*, 10.

⁵⁸ Salih Fevzan, *Şirk Nedir?*, Beyaz Karınca Yay., İstanbul 2017, 57.

⁵⁹ Salih Fevzan, *Şirk Nedir?*, 58.

kabrinin Mescid-i Nebevî’de değil, evinin içinde olduğunu ve etrafının duvarlarla kaplı olduğunu savunmuş, İbn Kayyim el-Cevziyye’nin “Nûniyye”sinden şu beyitleri delil olarak kullanmıştır;

“Âlemlerin Rabbi O’nun duasına icâbet etti
Kabrinin etrafını üç duvarla çevreledi.”⁶⁰

Türkiye Seleflilerinden Abdullah Yolcu’nun da mensubu olduğu dinî grubun genel çizgisinden dışarı çıkmadığı gözlemlenmektedir. Aralarında Salih el-Fevzân’ın da bulunduğu meşhur Seleflilerin takdim yazdığı *el-Vecîz fi ‘Akîdeti’s-Selefi’s-Sâlih* adlı eserinde bid’atı ikiye ayıran Fevzân’ın bu husustaki açıklamalarına göre, bid’at çeşitlerinden ilki, apaçık şirk ve küfür olan bid’at çeşididir ve bu bid’at hem itikatta hem de ibadetlerde olur. Cehmiyye ve Mutezile’nin görüşleri itikatta olanlara örnek iken ibadetlerdeki bid’at ise kabirleri tavaf etme, onlara adak adayıp kurban kesme, onlardan yardım isteme, yalvarıp yakarma gibi davranışlardır. İkinci tür bid’at ise, tevhidin kemâlîne aykırı, şirke vesile olan bid’attir ve kabirlerin üzerine bina yapma, onların yanında namaz kılma, kabirlerdeki aracı edinerek Allah’a dua etme gibi davranışlar bu bid’at kapsamına girmektedir.⁶¹

Diğer taraftan Selefî ulemanın teoride ortaya koyduğu bu fikirlerin etkisiyle günümüz İslam dünyasında fiilen kabir, türbe yıkımlarının devam ettiği herkes tarafından bilinen bir hakikattir. 1994’teki Aden (Yemen)’deki bir evliya türbesinin, patlayıcı ve el bombalarıyla donatılmış 2000 silahlı kişi tarafından yıkılması hadisesi bu bağlamda dikkat çeken en meşhur hadiselerdendir. Buldozerlerin kullanıldığı bu yıkımdan sonra başka türbelerin yıkımına devam edilmiştir.⁶² Elbânî’nin talebesi, Yemen Selefî ulemanın önde gelen isimlerinden Mukbil b. Hadi el-Vaidî (ö.2001), bu yıkımı vaazlarıyla desteklemiştir. Vaidî’i geçmişte de Medine İslam Üniversitesi, Şeriat Fakültesi’nde öğrenciyken *Hiz. Peygamber’in Mezarının Üzerine İnşa Edilen Kubbe Hakkında Hüküm* başlıklı bir tez hazırlamış ve tezinde Hz. Peygamber’in mezarının mescitten çıkarılması ve mescidin kubbesinin yıkılması gerektiği önerisinde bulunmuştur.⁶³

Suudi Arabistan’da İbn Baz gibi üst düzey ulemadan oluşan *el-Lecnetü’l-Dâimîl-l-Buhûsî’l-İlmiyye’l-İftâ* teşkilatı da mezarlar üzerine bina inşa etmenin kabul edilemez bir bid’at olup, şirke götürdüğü belirten Müslüman yöneticilerin veya onların vekillerinin bu mekânları orta kaldırmak zorunda olduğunu ifade eden bir fetva çıkarmıştır.⁶⁴ 1998’de Hz. Peygamber’in annesinin mezarı yıkılmış, 2002’de Mescid-i Nebevî’nin yakınındaki Cafer-i Sadık türbesi ve camisi yıkılmıştır.⁶⁵ Türbe saldırıları bu ülkelerle sınırlı kalmamış, Selefî-cihâdî gruplar, 2005’te Pakistan’daki türbelere saldırılarda bulunmuştur ve bu saldırılarda çok sayıda Müslüman katledilmiştir. Benzer şekilde 2007’de Mali’de, 2011’de Mısır’da türbelere saldırılar düzenlemiştir.⁶⁶ Son zamanlarda en dikkat çeken saldırılar DAESH tarafından yapılmış, Irak’taki Sünnî din adamlarının türbe ve mezarları iş makineleriyle yıkılmıştır, Tikrit’te kırk sahabenin bulunduğu mezarlık ortadan kaldırılmıştır. Kamışlı bölgesindeki tarikat şeyhlerinin türbeleri de bu saldırıların hedefi olmuştur.⁶⁷ 2014’te Musul’da Hz. Yunusun türbesi yine aynı örgüt tarafından yıkılmıştır⁶⁸ ve onların bu faaliyetlerinin halen daha devam ettiği bilinmektedir.

Özetle ifade etmek gerekirse, tevhid inancına zarar vereceği endişesiyle bizzat Hz. Peygamber’in uyarılarına konu edilen kabir ziyaretleri sırasındaki -yukarıda zikredilen- davranışlar, Abbasiler döneminde Hanbelî kesimin Şifilerin kutsal mekânlarını yıktırmaya başlamalarıyla siyasî bir boyut kazanmıştır. Sonraki dönemde İbn Teymiyye ekolü ve Osmanlı dönemi bazı Hanefî âlimleri

⁶⁰ Salih Fevzan, *Şirk Nedir?*, 58.

⁶¹ Yolcu, Abdullah, *el-Vecîz fi ‘Akîdeti’s-Selefi’s-Sâlih*, trc. Ahmediyibildiren vd., İstanbul 2014, 264.

⁶² Elaskary, Mohamed, Yun, EunKyeong, “Death, Resurrection, and Shrine Visitations: An Islamic Perspective”, *Religions*, 2017, S. 8-37, 3.

⁶³ Elaskary, Yun, “Death, Resurrection”, 5.

⁶⁴ Elaskary, Yun, “Death, Resurrection”, 4.

⁶⁵ Beranek, Tupek, “From Visiting Graves to Their Destruction”, 4.

⁶⁶ Elaskary, Yun, “Death, Resurrection”, s. 8.

⁶⁷ Demir, Hilmi, “Mezarları ve Türbeleri neden yıkıyorlar?”, *Türkiye Gazetesi*, 30.11.2019.

⁶⁸ Demir, Hilmi, “Mezarları ve Türbeleri neden yıkıyorlar?”, a.y.

kaleme aldıkları eserlerde kabir ziyaretlerini teolojik bağlamda ele alıp bu aşırı davranışların tevhid inancı açısından zararlı davranışlar olduğunu ısrarla vurgulamalarına rağmen tespit edebildiğimiz kadarıyla bu ulemanın bizzat kabirleri/türbeleri yıktırma girişimleri olmamıştır. Fakat son dönemlerde Vehhabî-Selefi ulemanın etkisiyle bu mekânların ortadan kaldırılması yönündeki faaliyetlerin desteklendiği, yeniden ilk dönem Hanbelî uygulamalarına geri dönüldüğü yani tarihin tekerrür ettiği anlaşılmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken başka bir husus, Vehhabîlerin bu tavırlarının gerçek/doğru İslam'ı sadece kendilerinin temsil ettiği kabulleriyle de doğrudan ilişkili olduğu tespitidir. Zira geleneğin İslam'la bağdaşmayan yönlerini bu şekilde iknâ yoluyla ya da şiddete başvurmak suretiyle ortadan kaldırmaya çalışan Selefler, küresel bazda geleneksel Müslüman toplumları kültürsüzleştirme ve kültürlerinden, millî kimliklerinden arındırılmış toplumlara kendi Vehhâbî öğretilerini, gerçek İslam öğretisi olarak empoze ederek “yeni küresel bir ümmet”⁶⁹ oluşturma şeklindeki küresel bir vizyona sahip oldukları göz ardı edilmemelidir.

3. İhvân-ı Müslimîn'in Kabir Ziyaretleriyle İlgili Kabulleri

İhvân-ı Müslimîn, bilindiği üzere, Hasan el-Bennâ tarafından 1928'de Mısır'da kurulan İslam dünyasının içinde bulunduğu kötü şartlardan, sömürge yönetimlerin esaretinden kurtulabilmesi için İslam birliğinin yeniden tesis edilmesini, dinî ve ahlâkî değerlerin hayata geçirilmesini gaye edinen dinî-siyasî bir teşkilattir.⁷⁰ Hasan el-Bennâ'nın hedeflerini gerçekleştirirken esas aldığı temel ilkeler kısaca, “İslam'ın yegâne kaynağının Kur'an ve sahih hadisler olduğunu belirtmek ve sonradan dine sokulmuş bid'at ve hurafelere karşı mü'minleri bilinçlendirmektir, böyle bir saflaştırma fikrini, İslam'ın modern hayatın ihtiyaçlarına cevap verebileceği fikriyle birleştirmek, bunun mümkün olduğunu göstermek için İslamî esasları, yani şeriatı hayata geçirme gayesiyle teşkilatlanmak ve bu siyasî hedefe doğru yürümektir.”⁷¹ İslam'a sonradan dahil olan bid'at ve hurâfelerin ortadan kaldırılması hususu Hasan el-Bennâ'nın hedefleri arasında olmasına rağmen, onun yaşadığı dönemde Mısır gerçeğini dikkate aldığı, tasavvufa karşı ılımlı bir yaklaşımının olduğu bilinmektedir. Nitekim hatıralarından bahsederken, gençlik yıllarındayken Hassafîye tarikatına intisab ettiğinden Damanhur'da yaşarken Cuma günleri yakınlarında bulunan evliyaları ve Seyyid Sencer gibi Hassafîye tarikatının önde gelen şeyhlerinin kabirini ziyaret için Düsûk'a ve Abze'ye gidip orada namaz kıldıklarından söz etmektedir.⁷² Kabir ziyareti meselesine ise tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece *Risâletü't-Ta'lim* adlı eserinde değinmiş, bu konudaki görüşlerini şöyle izah etmiştir;

“Kabir ziyareti, nakledilen keyfiyetle sünnettir fakat, kabirdekilerden yardım isteme, bu sebeple onlara nida etme, yakında ya da uzakta bulunan kabirdekilerden talepte bulunma, onlara kurban kesme, kabirlerin üzerine bina yapma ve onları örtme, aydınlatma, onlara dokunma ve Allah'ın dışındakiler adına yemin etme gibi bid'atler, sonradan ilave olan şeyler mücadeleyi gerektiren “büyük günahlar” dandır ve bunlar seddi zeria olarak te'vil edilmez.”⁷³

Hasan el-Bennâ'nın bu açıklamasında göze çarpan şey, kabir ziyaretiyle ilgili söz konusu uygulamaları Vehhabî-Selefi gelenekteki gibi doğrudan şirk olarak değil, “büyük günah” olarak nitelemesidir ki, onun burada bilinçsizce yaptıkları bu davranışları sebebiyle cahil Müslüman halkı İslam dairesinden çıkarmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Hasan el-Bennâ'nın bu tür uygulamaların göz ardı edilerek halkın devam ettirmesi yönünde bir kanaatte olduğunu da söylemek zordur. Zira hayatı boyunca ıslah yoluyla toplumsal bir dönüşüm gerçekleştirmeye çalışan Hasan el-Bennâ'nın “İnsanlar akidelerinin barakalarında yaşarlar, onların barakalarını yıkmayın. Fakat onlara kolay akideden

⁶⁹ Woodward, Mark, “Resisting Salafism and the Arabization of Indonesian Islam: A Contemporary Indonesian Didactic Tale by Komaruddin Hidayat”, *Cont Islam*, 2017, S. 11, 239

⁷⁰ Büyükkara, Mehmet Ali, *Çağdaş İslami Akımlar*, Klasik Yay., İstanbul 2015, s. 161.

⁷¹ Gânim, İbrahim el-Beyyûmi, “Hasan el-Bennâ”, *DİA*, İstanbul 1997, c.XVI., 308.

⁷² Hasan el-Benna, *Hatıralarım*, (çev. M. Beşir Eryarsoy vd.), Beka Yay., İstanbul 2007, 46.

⁷³ Hasan el-Bennâ, *Risâletü't-Ta'lim*, 4. https://www.ikhwanwiki.com/images/1/1c/رسالة_التعاليم.pdf, (01.05.2020).

saraylar inşa edin ki, o zaman kendi barakalarını kendi elleriyle yıkacaklardır.”⁷⁴ sözü bu meselelerdeki tavrını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Hasan el-Bennâ'nın bu tavrıyla ilgili Kardâvî'nin yorumları da kayda değerdir. Kardâvî'ye göre Hasan el-Bennâ, kabir ziyaretlerindeki bu aykırı fiillerin bir Müslümanı İslam dairesinden çıkararak, mürtedlik hükmüne, eşiyle ayrılmasına hükmedilecek şekilde büyük şirke ulaşmayacağı düşüncesiyle bu hususta hoşgörülü ve anlayışlı bir yaklaşım sergilemiştir.⁷⁵ Aslında bunlardan bazıları üzerinde ittifak edilen büyük günahlar seviyesine ulaşmamaktadır ve Hasan el-Bennâ Müslümanları tekfir etme konusunda ihtiyatlı davranarak, “büyük günah” olarak vasıflandırmıştır. Ancak bu konuda te'vilin önünü kapatan Hasan el-Bennâ bu konuda şu hususları dikkate almıştır;

“Bu kimseler kelime-i şehâdet getirmeye çok düşkünlüdürler ve bu onları dünyadayken kanını ve malını koruyan, ahirette ebediyyen cehennemde kalmaktan kurtaran bir kelimedir.

Bu kimseler namaz, oruç, zekat, hac farizalarını muhafaza edip, haramlardan sakınmaktalar ve nafîle ibadetlere düşkün olup, mekruh ve şüpheli şeylerden uzak durmaktadırlar.

Onları tekfir edip, İslam dairesinden çıkarmaktan daha evlâ olan şey, onların yanlış inanç ve kavramlarını düzeltmektir. Onlar bu konuda bilgilendirilmesi gereken cahillerdir, aksi takdirde savaşılmaması gereken müşrik, öldürülmesi gereken mürted değillerdir.”⁷⁶

İhvân-ı Müslimîn literatürüne bakıldığında Selefi-Vehhâbîler kadar bu meseleye yer verilmediği, yer verenlerin ise konuyu kısa özet şeklinde ele aldıkları görülmektedir. Sözelimi, Muhammed el-Gazzâlî (ö. 1996) Hasan el-Bennâ'yı takip ederek, kabir ziyaretinin rivayet edildiği şekliyle meşrû', sünnet olduğunu ifade etmiş ve yukarıda zikredilen davranışların “büyük günah” olduğunu savunmuştur.⁷⁷ Muhammed el-Gazzâlî bu hususta;

“Şeriatla gedik açmak için bu amelleri te'vil yoluna sapmamalıdır.” Ama bu meseleler hususunda bazı insanları görüyorsunuz te'vil yoluna saparak müsamahalı davranmak gerektiği görüşündedirler. Bu işleri kendi haline bırakalım devam edip gitsin diyorlar. Bu hatadır. Niyetlerini itham etmiyorum, çünkü gönüllerde olan Allah'a aittir. Ama ben böyle düşünenlere, inanç ve şeriat olarak İslam'ın gerçeklerini korumamızı teklif ediyorum. İslam'da sahih olanları alıp İslam'ın özünü kemiren İslâmî gidişi durduran ve her yönüyle İslam'ı sıkıntıya sokan hurâfe ve bid'atları atmamızdır.”⁷⁸

sözleriyle bunların nesilden nesile aktarılmasına da karşı çıkmaktadır. Muhammed el-Gazzâlî bu görüşlerini bizzat şahit olduğu dikkat çekici bir vakıyayla da örneklendirerek, tanıdığı bir bakkalın başkentte cami yaptırıp cami yapıldıktan sonra kendisinin oraya gömülmesi için izin aldığını ve öldükten sonra oraya gömülen bu kimsenin kabrini insanların ziyaret etmeye başlamasıyla birlikte onun da evliyâullah topluluğuna katıldığını belirtmiştir.⁷⁹ Kabir ziyaretleriyle ilgili geleneksel uygulamalarla mücadele edilmesi düşüncesinde olan Muhammed el-Gazzâlî, bu mücadelede de aşırıya kaçılmaması gerektiğini savunmuştur. Bu hususta muhtemelen Vehhâbî-Selefi bir kimseyle arasında geçen şu ilginç diyaloga yer vermektedir;

“Burada başka bir tip insan grubu var ki yapmaktan daha çok yıkmaktan hoşlanıyorlar. Bunlardan biri bana rastladığında öfkeyle “Duydum ki sen put mescidinde namaz kılmışsın.” dedi. Ben dehşet içinde “Hangi put?” dedim. “Mescid-i Hüseyin'de namaz kılmışsın.” dedi. Orada imkânım olsaydı bu cahili sopadan geçirirdim. Öfkeyle ona bakarak şöyle dedim. “Fitne ateşini yakıp çeviren

⁷⁴ <https://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=شبهة القبرية و عدم هدم القبور> Erişim tarihi: 04.05.2020).

⁷⁵ el-Kardâvî, Yusuf, *Fusûl fi'l-'Akâdebe'ne's-Selef ve'l-Halef*, Mektebetu Vehbe, Kahire 2006, 253.

⁷⁶ el-Kardâvî, *Fusûl*, a.y.

⁷⁷ Muhammed Gazzâlî'ye göre, ölümlerden yardım isteme, bir şey talep ederek onlara seslenme, uzak veya yakın zamanda onlardan bir ihtiyacının yerine getirilmesini talep etme, onlar için adak adama, mezarları göz alıcı biçimde düzenlemek kumaşlarla ipeklerle üzerlerini örtme, mezarlara el, yüz sürme, Allah'tan başkasının adına yemin etmek ve buna benzer diğer bid'atları yapma mücadele edilmesi gereken büyük günahlardandır. Muhammed el-Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, (trc. Hamza Tekin), Fecir Bas.Yay., Ankara 1999, 191.

⁷⁸ Muhammed el-Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 191.

⁷⁹ Muhammed el-Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 190.

sefih! Şeytan, ümmeti parçalamak, inadı devam ettirmek için senden daha hayırlısını bulamaz. Evet, Allah'ın birliğini ikrar eden, onun rızasını uman ve onun azabından korkan büyük bir kalabalıkta o camide namaz kıldım. Onların çoğunun gönlü seninkinden daha temiz. Cihat meydanına atılarak canlarını ve kanlarını Allah için verme hususunda onlar senden çok ileridedirler.” Bu herifle konuşmayı keserek ayrıldım. İnsanları sevmenin yerine onlara şirk damgası vurarak fitne ateşi yakan bir kişiyle konuşmanın hiçbir faydası yoktu. Bu kafa yapısına sahip kötü davetçi insanlar ne kadar da çok!”⁸⁰

İhvân-ı Müslimîn'in önde gelen alimlerinden Seyyid Sâbık (ö.2000) ise Hz. Peygamber'in uygulamalarını bilmeyen bazı cahil kimselerin kabirleri meshetme ve öpme, etrafını tavaf etme gibi davranışların münker bid'atler olduğu fikrindedir. Ona göre, bu tür bid'atlerden uzak durmak vacip, bunları yapmak haramdır. Tavâf ve benzeri davranışlar sadece Allah'ın şerefli kıldığı Kâbe'ye karşı yapılır. Nebi'nin kabri, velînin mezarı Kâbe'ye mukayese edilemez.⁸¹

Konuyu İslam daveti kapsamında değerlendiren Mustafa Meşhûr (ö. 2002) ise, Müslümanların iç çekişmelerle, tâlî meselelerle uğraşarak boşa çaba sarf edip zaman kaybettiklerinden ve bu şekilde asıl hedefi göz ardı ettiklerinden yakınmış, bu konuda öncüllerin iyi tespit edilmesi gerektiğini,⁸² bid'at ve hurâfeleri ortadan kaldırmaya çalışmak yerine, topluma sahih inancın yerleştirilmesinin daha faydalı olacağını savunmuştur.⁸³ Ona göre, toplumda sahih inançlar yer buldukça hurâfe ve bid'atler zaten kendiliğinden ortadan kalkacaktır. O bu konuda “Bizim çizgimiz her zaman ‘Hak gelince bâtilin zâil olacağı’ çizgisidir. Bâtil zâil olursa onun yerine hak gelmeyebilir. Bir bâtil gider, yerine başka bir bâtil da gelebilir. Bizim amacımız hakkın gelmesine çalışmaktır, bâtilin gitmesine çalışmakla zaman kaybetmemektir.”⁸⁴ diyerek Hasan el-Bennâ'ya benzer bir yorumda bulunmuştur.

İhvân-ı Müslimîn'in meşhur kadın lideri, Zeynep el-Gazzâlî (ö. 2005) ise buraya kadar incelemiş olduğumuz diğer İhvân-ı Müslimîn âlimlerinden farklı bir profil çizerek, Selefî tavra benzer şekilde sert bir üslupla konuyla ilgili görüşlerini ortaya koymuştur. Kur'an-ı Kerim'in gönülden boyun eğilerek Allah için namaza durulması gerektiğinden bahseden ayetini⁸⁵ açıklarken, Allahu Teâlâ'nın dışında ister insan olsun ister resim put hiçbir şeye “onun yüceliğine saygı” anlamında kıyam, rükû ve secdenin kesinlikle yapılmaması gerektiğini söylemiş ve sözü günümüz Müslümanlarının yaptıklarına getirerek;

“Bugün toplumumuzda görülen, kabirler için ayakta durma, onların etrafında tavaf etme ve putçuluk emaresi taşıyan her çeşit eski ve çağdaş selamlama ve saygı için kıyam halleri. Yine, toplumun önde gelenlerinin önünde ve halkı selamlamak için onların huzurunda eğilmeler. Ve saygı ve hürmet adına yapılan sözlü ve hareketli tüm aşırılıklar.. Bunların hepsi ‘Lâ ilâhe illallah’ gerçeğine ve ‘Gönülden boyun eğerek sadece Allah için namaza durun.’ emrine aykırı şeylerdir.”⁸⁶

İhvân-ı Müslimîn'in meşhur alimlerinden Kardâvî de meşrû' şekliyle kabir ziyaretinin sünnet olduğunu belirtmiş ve bu konuda kabre basılmaması, üzerine oturulmaması, yanında ona doğru namaz kılınmaması, ona nida edip onlardan yardım istenmemesi gibi ahkâmın olduğunu ifade ederek kabir bid'atleri ve belalarından sakınma hususunda İbn Kayyim el-Cevziyye'nin görüşlerine ayrı bir başlık altında yer vermiştir.⁸⁷ Kardâvî'ye göre,

“Bazı salih kişilere ve velilere hayattayken aşırı tazim göstermek, öldükten sonra da onların eserleri ve türbelerini kutsamak insanları şirke götüren sebeplerin başında gelir. Hz. Peygamber bu

⁸⁰ Muhammed el-Gazzâlî, *İslam Kültür Birliğinin Esasları*, 191-192.

⁸¹ Seyyid Sâbık, *Fıkhu's-Sünne*, Fethuli'l-İ'lâmi'l-'Arabî, c.I, Kahire 1365, 393.

⁸² Mustafa Meşhur, *Sapmalara Karşı İslam'a Davet Yolu*, Ravza Yay., İstanbul 2016, 121.

⁸³ Mustafa Meşhur, *Sapmalara Karşı İslam'a Davet Yolu*, 122.

⁸⁴ Mustafa Meşhur, *Sapmalara Karşı İslam'a Davet Yolu*, 122.

⁸⁵ el-Bakara 2/ 238.

⁸⁶ Zeyneb el-Gazzâlî, *Nazârât fî Kitâbillah*, Dâru's-Şurûk, Kahire 1994, c.I, 146; Akpınar, Ali, “Bir Hanım Müfessir Zeyneb el-Gazâlî ve Tefsîri”, *C.Ü.İ.F.Dergisi*, Sivas 1999, S.3, 240.

⁸⁷ el-Kardâvî, *Fusûl*, 233 vd.

kapıyı sımsıkı kapatmış ve hiç kimsenin, hayatta iken kendisine, vefatından sonra da kabrine aşırı tazimde bulunmasına müsaade etmemiş ve Rabbine: ‘Allah’ım, kabrimi tapınılan bir put haline getirme. Çünkü peygamberlerin kabirlerini mescit edinen bir millete Allah’ın azabı şiddetli olur.’ diye dua etmiştir.⁸⁸

İşte İnsanların Allah’ın dininde ihdas etmiş oldukları kabirlerde ölüye nida etme, ondan sıkıntısını gidermesi için yardım talep etmesi, ihtiyaçlarını gidermesini istemesi, çocuğu olmayan bir kadının çocuk istemesi, sıkıntıda olan bir adamın rızık istemesi, düşmana karşı zafer istemesi, doktorların tedavi edemediği hastalıktan şifa istemesi ve bu gibi sıkıntılardan kurtulmayı talep etmesi, büyük şirke götüren bid’atlardandır.”⁸⁹

Görüldüğü üzere, İhvân-ı Müslimîn âlimleri, -istisnalar hariç- genel manada, Vehhâbî-Selefî alimlerin aksine kabir/türbe ziyaretleriyle ilgili geleneğin İslam’la uyuşmayan yönlerinin şiddete başvurarak değil, eğitimle, hakikatin kibar bir şekilde öğretilerek ortadan kaldırılabileceği yönünde ılımlı bir tutum benimsemişlerdir. Bilinçsizce yaptıkları davranışları sebebiyle cahil Müslüman toplumlara doğrudan tekfir ederek İslam dairesinden çıkarmamışlar, tekfirci bir söylemden uzak durmuşlar ve bu hususta orta yolu bulmaya çalışmışlardır. İhvân-ı Müslimîn’in bu çabasında hareketin kurucusu Hasan el-Bennâ’nın islahçı vizyonu ile İslam ümmetini bir araya getirme hedefinin önemli bir etkisi olmuş ve ilerleyen süreçte takipçilerinin çoğu konuyla ilgili değerlendirmelerinde Hasan el-Bennâ’nın değerlendirmelerini esas almışlardır. Diğer taraftan İhvân-ı Müslimîn âlimleri tarafından İbn Kayyim el-Cevziyye’ye yapılan atıflar, İbn Kayyim’in de İhvân-ı Müslimîn düşüncesinin şekillenmesinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

4. İhvân-ı Müslimîn’e Yöneltilen Tenkitler

İhvân-ı Müslimîn’in kabir ziyaretleri hakkındaki görüşlerine itiraz, gündelik siyasî hayatta da en büyük rakipleri olan Selefî ulemadan gelmiştir. Meşhur selefî alim İbn Baz (ö. 1999), İhvân-ı Müslimîn’in daveti hakkında ve İhvân-ı Müslimîn ile Cema’atü Ensari’s-Sünne’nin davetleri arasında bir ihtilafın olup olmadığı hususunda kendisine sorulan bir soruyu cevaplarken, bu konudaki eleştirilerini şöyle dile getirmektedir;

“İhvân-ı Müslimîn ve Ensârü’s-Sünne her ikisi de Allah’a davet etmektedir. İkisi hakkında da hayır diliyoruz. Fakat Ensârü’s-Sünne’nin tevhidin ve şirkin açıklaması konusuyla uğraştığını ve bu konuya daha çok önem verdiğini biliyoruz. Onlar Mısır’da Sudan’da tevhidin beyanına şirkten sakındırmaya ve ölümler ve kabir ehlinden yardım isteme konularındaki titizlikleriyle bilinirler. İhvân-ı Müslimîn’in ise tevhidin ve Eh-i Sünnet ve’l-Cemaat’in⁹⁰ akidesini açıklama hususunda açık bir faaliyeti yoktur. Onlar genel manada İslam’a davet ederler. Bu yeterli değildir. İhvân-ı Müslimîn’e ve diğer davetçilere gereken şey, tafsîlî olarak faaliyet göstermeleri, sahih akideye önem vermeleri ve bunları insanlara açıklamalarıdır ki; İslam’ı savunan kimse küfür inancından çıkıp sahih itikada sahip olsun. Bir kimse İslam’ı savunabilir, onun hakkında konuşabilir ve insanlarla birlikte namaz kılabilir. Bunların yanında yine ölümlere ibadet edebilir, Bedevî’den, Hüseyin’den, Şeyh Abdülkâdir’den ve onların kabirlerine uğradığında başkalarından yardım isterse bu en büyük küfürdür ki bundan Allah’a sığınırız. Onların kötü tarikatlardan bir tarikatı olabilir. Bu konuları izah etmek gerekir. Ensaru’s-Sünne bu konuda en mükemmel, en güçlü daveti yapmaktadır. İhvân-ı Müslimîn’in ise tafsilatla akide ve bid’atlarla ilgili konulara önem vermesi gerekmektedir.”⁹¹

İbn Baz kubûriyyûnun (kabirperestlerin) arkasında namaz kılınıp kılınmayacağıyla ilgili soruya ise,

⁸⁸ el-Kardâvî, Yusuf, *İslam’da İbadet Mefhumu*, trc. Hüsâmeddin Cemal, Nida Yay., İstanbul 2014, 96.

⁸⁹ el-Kardâvî, *Fusûl*, 241.

⁹⁰ İbn Baz buradaki Ehl-i Sünnet tabiriyle, Eş’arî, Maturîdî ekollerini, dört fikhî mezhebi değil kendi benimsediği Selefilîği kastedmektedir.

⁹¹ <https://binbaz.org.sa/fatwas/7615/الفرق-بين-دعوة-الاخوان-المسلمين-وجماعة-انصار-السنة> (Erişim tarihi:04.05.2020).

“Müslümanlar arasındaki kubûriyyunun arkasında namaz kılınmaz. Çünkü müşrikin arkasında namaz sahih değildir. Kabirdekine ibadet eden kimsenin, Hüseyin’e, el-Bedevî’ye, Şeyh Abdülkadir el-Geylânî’ye ve onlara benzer kimselere ibadet eden kimsenin, putlara ibadet edenin arkasında namaz kılınmaz. Allah’tan başkasına ibadet eden kimseler kabirdekinden yardım diler, kabrinin etrafını tavâf eder, ondan ihtiyacını gidermesini ister veya onun için namaz kılar, onun için kurban keser ve buna benzer şeyler yaparlarsa onların arkasında namaz kılınmaz çünkü küfür onlarda tezahür etmiştir.”⁹²

şeklinde cevaplandırmış ve kubûriyyûnun arkasında namaz kılan bir kimsenin namazını tekrar kılması gerektiğine dair fetva vermiştir.⁹³

Hasan el-Bennâ’nın ve İhvân-ı Müslimîn’in kabullerine en sert tepki ise Yemen’de çok sayıda talebe yetiştiren Selefi davetin önde gelen isimlerinden Şeyh Mukbil b. Hâdî el-Vâdî’î (ö. 2001)’den gelmiştir. Şeyh Mukbil el-Vâdî’î, Hasan el-Bennâ’yı “kabirleri tavaf eden” bir kimse olarak nitelerken, İhvân-ı Müslimîn’i de kubûrî bir davet şeklinde tarif etmiştir. Bu hususta kendisine sorulan Ehl-i Sünnet’in İhvân-ı Müslimîn hakkında tutumu hakkındaki bir soruya verdiği cevap da hayli dikkat çekicidir. Ona göre, İhvân-ı Müslimîn’in metodu bid’atçı bir metottur. Onun bu metodunu bilen takipçileri hakkında “mübtedi’/bid’atçı” olarak, metod hakkında bilgi sahibi olmayan İslam’a ve Müslümanlara yardım ettiğini zannedenler hakkında ise “hatalı” olarak hükmedilir. İhvân-ı Müslimîn’in davetinin aslı “kubûrî davet”tir.”⁹⁴ Burada el-Ehu Şehî’nin *Hivâr Hâdî’ mea İhvânî* adlı risalesine atıfta bulunan Şeyh Mukbil, Hasan el-Bennâ’nın kabirleri tavaf ettiğini, mevlid merasimlerine katıldığını söylemiştir.⁹⁵ Benzer şekilde İhvân-ı Müslimîn’in “firka-ı nâciye” ismi altına girip girmeyeceğiyle ilgili bir soruya verdiği cevapta, menhecinin (metodunun) bid’atçı olduğunu, İhvân-ı Müslimîn’in kurucusu Hasan el-Bennâ’nın kabirleri tavaf ettiğini, Ehl-i Sünnet ve Şia’yı yakınlaştırmaya davet eden, bid’atçı, sapık bir menhecinin olduğunu söylemiştir.⁹⁶ Takipçileri hakkında genel hüküm verilemeyeceğini söyleyen Vâdî’î, bu konuda takipçilerini iki grupta değerlendirerek, Hasan el-Bennâ’nın bid’atçı fikirlerini bildiği halde onu takip edenlerin “dalalete düşmüş”; hakikati bilmeyenlerin ise “hatalı” olduklarını iddia etmiştir.⁹⁷

Selefi çevreler tarafından kendisine yönelik kubûriyye ithamları ile türbe, kabir, mezar münkerlerini değiştirmedikleri, buralardaki şirk ve bid’atlarla mücadele etmedikleri, kabirleri yıkmadıkları yönündeki eleştirilere karşı İhvân-ı Müslimîn hareketi mensupları ise, *ihwanwiki* isimli internet sayfalarından reddiye niteliğinde *Şubhetü’l-Kubûriyye ve ‘Ademi Hedmi’l-Kubûr* isimli bir yazı yayımlamışlardır.⁹⁸ İhvân-ı Müslimîn’in buradaki açıklamalarına göre, her şeyden önce bu münkerleri değiştirmek mevcut otoritenin işidir. Zira Hz. Peygamber’in hayatına bakıldığında o, Mekke’de iken Mescid-i Haram’da 360 put bulunduğu halde burada on üç yıl namaz kılmıştır. Yine Safâ’da bulunan Darû’l-Erkâm’ın evinde kalırken Safâ’da *İsâf* isminde, Merve’de de *Naile* isminde iki put vardı ve Rasulüllah’ın bu putlardan herhangi birini kırdığına dair bir bilgi yoktur. Zaten Hz. Peygamber de bu dönemde buna güç yetiremezdi. O sadece insanları şirki terk etmeye, şirkten sakınmaya davet ediyordu ve bu şekilde toplumu ıslâh etmeye çalışıyordu. Zira putları kırma işi yalnızca bir kişinin değil, bir toplumun yapabileceği bir şeydi ve toplumun kalplerindeki putların kırıldığı takdirde yeryüzündeki putlar da yıkılacaktı.⁹⁹ Burada Hz. Aişe’den nakledilen bir rivayet de delil olarak sunulmaktadır. Bu rivayette Hz. Peygamber Hz. Aişe’ye kavminin küfre bağlılığı

⁹² <https://binbaz.org.sa/fatwas/18598/حکم-الصلاة-خلف-القوريين>(Erişim tarihi:04.05.2020).

⁹³ <https://binbaz.org.sa/fatwas/18598/حکم-الصلاة-خلف-القوريين>(Erişim tarihi:04.05.2020).

⁹⁴ el-Vâdî’î, Mukbil b. Hâdî, *Tuhfetü’l-Mucîb ‘alâEsiletü’l-Hâdirve’l-Ğarîb*, Dârü’l-Âsâr, San’a 2000, 203.

⁹⁵ el-Vâdî’î, *Tuhfetü’l-Mucîb*, 203.

⁹⁶ el-Vâdî’î, *Tuhfetü’l-Mucîb*, 96.

⁹⁷ Vâdî’î, *Tuhfetü’l-Mucîb*, a.y.

⁹⁸ <https://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=شبهة القورية و عدم هدم القبور>(Erişim tarihi:04.05.2020).

⁹⁹ <https://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=شبهة القورية و عدم هدم القبور> (Erişim tarihi:04.05.2020).

olmasaydı, Ka'be'yi Hz. İbrahim'in temelleri üzerine inşa edeceğini söylemiştir.¹⁰⁰ Kabir, mezar münkerlerinin değiştirilmesinin topluma ait olduğunun başka bir delili ise Hasan el-Bennâ'nın yukarıda yer verdiğimiz "İnsanlar akidelerinin barakalarında yaşarlar, onların barakalarını yıkmayın. Fakat onlara kolay akideden saraylar inşa edin ki, o zaman kendi barakalarını kendi elleriyle yıkacaklardır." sözüdür.¹⁰¹ Yine bu bağlamda Hz. İbrahim'in halkına uzun bir süre pek çok delil sunmasına rağmen yine de yaşlıların inançlarını değiştirememesini, birçok putu yıkmasına rağmen bir putu yıkmaya güç yetirememesini görüşlerini temellendirirken örnek göstermişlerdir.¹⁰²

İhvân-ı Müslimîn'in düşüncesinde kabir ziyareti konusunda süreç içerisinde şirk kapsamında olmayan şeyler de şirke dahil edildiği için çoğu kimse, kabirleri ziyaret eden ve onlara dokunan kimselerin şeriata muhâlif davrandığını, şirke düştüğünü sanmışlardır.¹⁰³ Cumhûr'a göre ise kabirleri ziyaret etmek mübâh ya da sünnettir. İbn Teymiyye, kabirleri ziyaret maksadıyla yola çıkmayı haram görerek, bu konuda Cumhûr'a muhalefet etmiştir. O, üç mescidin dışına seyahate çıkılmamasını bildiren¹⁰⁴ hadisi delil getirirse de vâkıada bu hadis, kabir ziyareti için yola çıkmayı yasaklayan bir delil değildir. Burada ibadet etmek maksadıyla üç mescidin dışına, herhangi bir mescide gidilmemesi kastedilmektedir ve bunların dışındaki şeylere ziyaret için yola çıkmanın nefyedilmesi mümkün değildir. Zira Rasulüllah (s.a.) ve sahâbe Allah yolunda cihad ve gazveler için sefere çıkıyordu. Neticede kabir ziyareti için yola çıkmakta bir sakınca görmeyen İhvân-ı Müslimîn'in ve Cumhûr'un görüşü bu konuda muteberdir.¹⁰⁵

Sonuç

Beşeri ve ilâhi dinlerin ortak dinî fenomenlerinden biri olan kabir/türbe ziyaretleri, İslam'ın kabulünden sonra da dinî hayatın bir parçası olarak görülmüş ve nesilden nesile aktararak günümüze kadar devam ettirile gelmiştir. Ancak, geleneğine sahip çıkan toplumlarda, özellikle bâtinî din anlayışına sahip Şîî ve sufi kesimler arasında yaygın olan kabirlerin etraflarını tavaf etme, kabirlerde bulunanlardan yardım isteme, mum yakma, kurban kesme vb. bilinçsizce yapılan uygulamalar, ilk dönemlerden itibaren itikâdî tartışmaların konusu olmuş ve bu hususta ilk katı tavır, zâhirî din anlayışını benimseyen Hanbelîlerden gelmiştir. Hanbelîler bu davranışları tevhide zarar veren, Müslümanları şirke götüren ritüeller olarak telakki etmişler ve el-emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker ilkesi gereği olarak bu mekanların yıkım faaliyetlerine başlamışlardır. Sonraki süreçte Hanbelî geleneğinin önemli takipçilerinden İbn Teymiyye ve İbn Kayyum el-Cevziyye ile zâhirî bir metodu benimseyen Hanefî Osmanlı uleması tartışmalara teolojik zeminde katkıda bulunurken; Muhammed b. Abdülvehhab'ın öncülüğünde Vehhâbîlerin XVIII. yy.'da yeniden kabir ve türbeleri imha etmeye başlamışlarıyla tarih tekerrür etmiştir. Günümüzde de Suudî ve Cihâdî Selefler tarafından kabir münkerlerinin ortadan kaldırılması, hurâfe ve bid'atlarla mücadele adına bu mekanlara saldırılar devam etmektedir. Bu faaliyetleriyle "mezar yıkıcılar" olarak anılan Vehhabî-Selefi kesim, harici zihniyetin bir yansıması olarak, söz konusu davranışları yapanları "sapkın", "dinden çıkmış", "müşrik" olarak görmüşlerdir. Bu araştırmada tespit edildiği kadarıyla Vehhabî-Selefi kesim, muhtemelen kendilerine verilen "mezar yıkıcılar" nitelemesine bir tepki olarak, bu konuda kendileri gibi düşünmeyen ve kabir ziyaretleri esnasındaki geleneksel uygulamalara daha ılımlı bir şekilde yaklaşmaya çalışan geri kalan Müslümanları direkt "kubûrî/kabirperest" olarak adlandırmışlardır. Orta doğu siyasetindeki en büyük rakiplerinden biri olan İhvân-ı Müslimîn hareketinin de bundan pay aldığı anlaşılmaktadır. Esasen İhvân-ı Müslimîn'in ıslahçı vizyonu ile İslam'la pek bağdaşmayan bu uygulamaların, Selefler gibi şiddet yoluyla değil daha makûl bir biçimde, eğitim yoluyla ortadan kaldırılması gerektiği yönünde orta bir yol benimsediği, İhvân-ı Müslimîn literatüründeki yazılardan rahatlıkla anlaşılabilir.

¹⁰⁰ Nesai, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesai*, Dâru's-Selâm, Riyâd t.y., *Menâsik*, 125.

¹⁰¹ <https://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=شبهة القبرية و عدم هدم القبور> (Erişim tarihi:04.05.2020).

¹⁰² <https://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=شبهة القبرية و عدم هدم القبور> (Erişim tarihi:04.05.2020).

¹⁰³ <https://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=شبهة القبرية و عدم هدم القبور> (Erişim tarihi:04.05.2020).

¹⁰⁴ Ebû Dâvud, *Menâsik*, 96.

¹⁰⁵ <https://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=شبهة القبرية و عدم هدم القبور> (Erişim tarihi:04.05.2020).

İhvân-ı Müslimîn'in böyle bir siyaset izlemesindeki asıl gayesinin İslam ümmetinin furû' meselelerle daha da parçalanmasını engellemeye çalışmak olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan Seleflerin bu ithamlarına yalnızca İhvân-ı Müslimîn'in değil, Türkiye, İran, Irak, Mısır gibi bu geleneğin yaygın olduğu ülkelerin de maruz kaldığı anlaşılmaktadır ki; aslında onların bu tavrının arka planında tüm dünyadaki Müslümanları geleneklerinden ve millî kimliklerinden arındırarak, kendi Vehhâbî-Selefî din anlayışlarını, gerçek İslam olarak topluma –ister ikna yoluyla ister şiddet yoluyla- empoze ederek “yeni küresel bir ümmet” oluşturma gayelerinin olduğunu ifade etmemiz gerekir.

KAYNAKÇA

Akpınar, Ali, “Bir Hanım Müfessir Zeyneb el-Gazâlî ve Tefsîri”, *C.Ü.İ.F.Dergisi*, Sivas 1999, S.3, ss.229-255.

Algül, Hüseyin, “Mescid-i Dirâr”, *DİA*, Ankara 2004, c.29, ss. 272-273.

Alvarlı, M. Sait, “İbnTeymiyye, Takıyyüddin”, *DİA*, İstanbul 1999, ss.391-405.

Atasağun, Galip, “Ziyaret Fenomeni”, *Necmettin Erbakan Ü. İlahiyat Fak.*, c.21, S. 21, s.33-60.

el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb, *TârîhuMedîneti's-selam, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî*, Beyrut 2001.

Bardakçı, M. Necmettin, “Tasavvufî Bir Terim Olarak Tevessül ve Vesîle”, *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 1999, ss.33-48.

Behrens, Doris-Abouseif, “Kubbetü'l-İmâm eş-Şâfiî”, *DİA*, Ankara 2002, c.26, 304-304.

Beranek, Ondrej, Tupek, Pavel, “From Visiting Graves to Their Destruction, The Question of Ziyara through the Eyes of Salafis”, *Crown Papers*, Crown Center for Middle East Studies, Brandeis University, United States 2009, 1-36.

Bilkan, Ali Fuat, *Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsiler*, İletişim Yay., İstanbul 2019.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Kitabu's-Salât, Dâru's-Selâm, Riyâd t.y.

Bozkurt, Nebi, Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Mescid-i Nebevî”, *DİA*, İstanbul 2004, c. 29, ss.281-290.

Büyükkara, Mehmet Ali, *Çağdaş İslami Akımlar*, Klasik Yay., İstanbul 2015.

Büyükkara, Mehmet Ali, *İhvân'danCüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, Rağbet Yay., İstanbul 2004.

Çavuşoğlu, Semiramis, “Kadızâdeliler”, *DİA*, İstanbul 2001, c.XXIV, ss.100-102.

Demir, Hilmi, “Mezarları ve Türbeleri neden yıkıyorlar?”, *Türkiye Gazetesi*, 30.11.2019.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, Sünenü Ebî Dâvûd, Dâru's-Selâm, Riyâd t.y.

el-Elbânî, Muhammed Nâsırüddîn, *Tahzîru's-Sâcid min İttihâzi'l-Kubûr Mesâcid*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1983.

el-Hanefî, Ahmet Rumi, *el-Mecâlisü'l-Erbi'aminMecâlisi'l-Ebrâr*, thk. Muhammed el-Humeyyis, Dâru'l-Âsime, y.y.,t.y.

el-Kardâvî, Yusuf, *Fusûl fi'l-'Akîdebeyne's-Selef ve'l-Halef*, Mektebetu Vehbe, Kahire 2006.

_____, *İslam'da İbadet Mefhumu*, trc. Hüsâmeddin Cemal, Nida Yay., İstanbul 2014.

el-Vâdî'î, Mukbil b. Hâdî, *Tuhfetü'l-Mucîb 'alâEsiletü'l-Hâdirve'l-Ğarîb*, Dâru'l-Âsâr, San'a 2000.

Gânim, İbrahim el-Beyyûmî, “Hasan el-Bennâ”, *DİA*, İstanbul 1997, c.XVI, ss.307-310.

Hasan el-Bennâ, *Hatıralarım*, (çev. M. Beşir Eryarsoy vd.), Beka Yay., İstanbul 2007.

İbn Baz, Abdü'l'aziz b. Abdillâh, *Allah'tan Başkasından Yardım Dilemenin ve Kâhin ve Münecimlere İnanmanın Hükmüne Dâir Deliller (İkâmetü'l-Berâhin 'alâ Hükmî men İstiğâsebiğayri'llahi)*, Vizâretü'ş-Şu'ûnî'l-İslâmiyyeve'l-Evkâfve'd-Da'veve'l-İrşâd, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suudiyye 1419.

- İbn Teymiyye, *Ziyâretü'l-Kubûr ve İstincâdü'l-Makbûr*, Dâru's-Sahâbeli't-Türâs, Tanta 1992.
- _____, *Allah ile Kul Arasında Vasıta ve Kulluk*, trc.Kazdal Yay, İstanbul 1969.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin, *İğâsetü'l-Lehfân fi Mesâidi's-Şeytan*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1975
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-Târîh*, tsh. Yusuf ed-Dekkâk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- İğde, Muhyettin, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, Basılmamış Doktora Tezi, Ata. Ü.Sos.Bil. Ens., Erzurum 2014.
- İmam Birgivi, *Tarikat-ı Muhammediyye ve Siret-i Ahmediyye*, trc. M. Fatih Güneş, Kalem Yay., İstanbul 2006.
- Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ehakk*, trc. Orhan Şaik Gökyay, Süleyman Uludağ, Kabalıcı Yay., İstanbul 2008.
- Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, OTTO, Ankara 2012.
- Küçük, Abdurrahman vd., *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.
- Martı, Huriye, *Birgivi Mehmed Efendi*, TDV Yay., Ankara 2008.
- Muhammed b. Abdilvehhab, *Selâse Usûl*, (*Müellefâtü's-Şeyh'il-İmâm Muhammed b. Abdilvehhâb* içerisinde), tashih Abdülazîz b. Zeyd er-Rûmî vd., Mektebetü's-Su'ûdiyye, Suudi Arabistan y.
- Mustafa Meşhur, *Sapmalara Karşı İslam'a Davet Yolu*, Ravza Yay., İstanbul 2016.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, el-Câmi'us-Sahîh, Dâru's-Selâm, Riyâd t.y.
- Nesai, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şu'ayb, *Sünenü'n-Nesai*, Dâru's-Selâm, Riyâd t.y.
- Orman, İsmail, "Türbe", *DİA*, İstanbul 2012, c.42, ss.464-466.
- Salih Fevzan, *Şirk Nedir?*, Beyaz Karınca Yay., İstanbul 2017.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, "Hanefî Zühd Geleneğinin Temsilcisi Olarak İmam Birgivi", *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*, Edit. Mehmet Bayyigit vd., Balıkesir 2019, c.I, ss.332-359.
- Seyyîd Sâbık, *Fikhu's-Sünne*, Fethuli'l-İ'lâmi'l-Arabî, Kahire 1365.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, *Câmi'u't-Tirmizî*, Dâru's-Selâm, Riyâd t.y.
- Woodward, Mark, "Resisting Salafism and the Arabization of Indonesian Islam: A Contemporary Indonesian Didactic Tale by Komaruddin Hidayat", *Cont Islam*, 2017, S. 11., ss.237-258.
- Yolcu, Abdullah, *el-Vecîz fi 'Akîdeti's-Selefi's-Sâlih*, trc. Ahmediyibildiren vd., İstanbul 2014.
- Zeyneb el-Gazâlî, *Nazârât fi Kitâbillah*, Dâru's-Şurûk, Kahire 1994.
- Hasan el-Bennâ, *Risâletu't-Ta'lîm*,
https://www.ikhwanwiki.com/images/1/1c/رسالة_التعاليم.pdf, (01.05.2020).
https://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=شبهة_القبرية_و_عدم_هدم_القبور (Erişim tarihi: 04.05.2020).
https://binbaz.org.sa/fatwas/7615/الفرق_بين_دعوة_الاخوان_المسلمين_وجماعة_انصار_السنة (Erişim tarihi:04.05.2020).
https://binbaz.org.sa/fatwas/18598/حكم_الصلاة_خلف_القبريين (Erişim tarihi:04.05.2020).